

Kognitywny obraz WSTYDU na materiale przysłów polskich i litewskich

MONIKA BOGDZEVIČ

Uniwersytet Wileński

ADNOTACJA. Niniejszy artykuł stanowi skromny wycinek szerzej prowadzonych badań w zakresie konceptualizacji uczuć wstydu, strachu i gniewu w języku litewskim. Celem artykułu jest ukazanie sposobów rozumienia pojęcia WSTYDU, tkwiących w przysłowiaach dwu odrębnych, lecz bliskich sobie kulturowo wspólnot – polskiej i litewskiej. Celowi temu służy rekonstrukcja kognitywnego obrazu wstydu w myśl zaproponowanej przez Jerzego Bartmińskiego metodologii S-A-T, w oparciu o dane pochodzące ze słowników ogólnych języka polskiego i litewskiego oraz przysłów, wyekscerpowanych ze zbiorów przysłów w oparciu o klucz pojęciowy i leksykalny. Pierwsze służą naszkicowaniu jądra semantycznego badanego pojęcia. Drugie zaś odzwierciedlają jego potencjał tekstowy, dając wgląd do ludowej konceptualizacji pojęcia. Tak więc rekonstrukcję obrazu uczucia wstydu na podstawie przysłów polskich i litewskich stanowić będzie przegląd definicji słownikowych leksemów składających się na pojęcie WSTYDU, a następnie analiza semantyczna przysłów te wyrazy zawierających. Zwieńczeniem badania będzie próba przedstawienia kognitywnego obrazu WSTYDU w języku polskim i litewskim.

SŁOWA KLUCZOWE: definicja kognitywna, koncept wstydu, etnolingwistyka, przysłowia.

SŁOWEM WSTĘPU

Językowo-kulturowe badania nad semantyką nazw stanów emocjonalnych i wartości stanowią we współczesnym językoznawstwie kognitywnym jeden z często obieranych kierunków badawczych. Przyczyn takiego stanu rzeczy można doszukiwać się z jednej strony w chęci zgłębienia wiedzy na temat skomplikowanej struktury umysłowej człowieka i kognitywno-kulturowych jej uwarunkowań. Z drugiej strony zadecydowało o tym wynikające z nauk kognitywnych przekonanie o wzajemnym powiązaniu języka, zdolności poznawczych człowieka i kultury oraz idące w ślad za nim traktowanie badań struktur językowych i semantyki języka jako narzędzia dotarcia do sposobu rozumienia i wartościowania świata (por. Bartmiński 2007; Geeraerts 2006; Evans, Green 2006). Przekonanie to zyskuje szczególną wagę

w badaniach leksykalizacji pojęć niewidzialnych gołym okiem, abstraktów, w tym również stanów emocjonalnych¹. Jak zauważa prof. Agnieszka Mikołajczuk,

w badaniach nad *uczuciami* językoznawca dąży do poznania sposobów ujęcia świata uczuć w określonym języku, sposobów charakterystycznych dla społeczności posługującej się tym językiem. Uczucia nie są jednak zjawiskiem językowym, lecz stanowią bardzo ważny składnik psychiki (a więc świata pozajęzykowego) i jako takie są przedmiotem przede wszystkim psychologii. W rzeczywistości językoznawca opisuje nie same uczucia, lecz to, co utrwaliło się w znaczeniach ich nazw oraz w stosowanych przez ludzi językowych technikach wyrażania i relacjonowania uczuć (Mikołajczuk 1999: 19).

Jeden z kluczy dotarcia do tego, co się w nazwach uczuć utrwaliło i stanowi podstawę ich użycia, zaproponowaną przez założyciela lubelskiej szkoły etnolingwistycznej prof. Jerzego Bartmińskiego, stanowi metoda „definicji kognitywnej”². Zgodnie z jej założeniami rekonstrukcja językowo-kulturowego obrazu przedmiotu wymaga wyodrębnienia wszystkich jego składników (cech kategoryalnych, charakterystycznych, kojarzonych i emotywnych), odtworzenia ich wewnętrznej struktury i dotarcia do leżącego w ich głębi inwariantu³ (Bartmiński 1988: 169-170; Bartmiński, Chlebda 2013: 73).

Sformułowanie definicji kognitywnej jedynie w oparciu o dane leksykograficzne i przysłowia skutkowałoby jej niekompletnością, toteż zamierzeniem tego artykułu jest ukazanie tych aspektów i elementów wstydu, które zostały utrwalone w przysłowiaach polskich i litewskich, a które składają się na ludowe kognitywne jego obrazy w językach polskim i litewskim. Ogółem dokonano analizy semantycznej 200 przysłów polskich i blisko 240 litewskich. Przysłowia polskie pochodzą głównie z „Nowej księgi przysłów i wyrażeń przysłowiowych” pod red. Juliana Krzyżanowskiego (1969–1978), zaś litewskie ze internetowej bazy przysłów www.archyvas.lli.lt/patarles/. W trakcie badań również korzystano z monografii „Lietuvių patarlės” (Przysłowia litewskie) oraz zbioru „Patarlių paralelės” (Paralele przysłów) (Grigas 1976, 1978).

-
- 1 Kwestią wymagającą komentarza jest sposób zapisu wyrazu *wstyd*. Zapis WSTYDU wielkimi literami odnosi się do konceptu i (lub) pojęcia, zapisany kursywą *wstyd* oznacza leksem – element systemu językowego, zaś stan emocjonalny wstydu zapisywany jest bez dodatkowych oznaczeń.
 - 2 Wprowadzony do tytułu przymiotnik „kognitywny” ma podkreślić poznawczy charakter opisu, którego celem jest wskazanie sposobu rozumienia wstydu, zakorzenionego w przysłowiaach polskich i litewskich.
 - 3 Należy zauważyć, iż w badaniach nad znaczeniami nazw uczuć przyjęło się stosować metodę modelowania ich znaczeń w postaci scenariuszy (zob. Mikołajczuk 2011). Scenariusze te uwzględniają różne aspekty sytuacji emocjonalnych, takich jak: podmiot uczucia, sprawca, przyczyna, cechy przeżycia, objawy, wartościowanie i in. Mimo iż w większości przypadków aspekty te się pokrywają, różna charakterystyka jakościowa czy semantyczne wypełnienie tych aspektów pozwala zrekonstruować różne wyobrażenia, czy też posługując się terminologią J. Bartmińskiego – profile, uczucia zarówno w obrębie kilku, jak i jednego języka.

SŁOWNIKOWE CHARAKTERYSTYKI WSTYDU W JĘZYKU POLSKIM I LITEWSKIM

Słowniki etymologiczne jęz. polskiego wskazują na prasłowiański rodowód rzeczownika *wstyd* **stydb* ‘wstyd’ – jako nazwy abstrakcyjnej, pochodzącej od czasownika psł. **stydĕti* (sę) ‘wstydzic się’. Nazwa ta odnosiła się do ‘przykrego uczucia spowodowanego świadomością niewłaściwego, złego postępowania’ (od XVI w.), jak też ‘wstydlivosti’, ‘cnoty panieńskiej’, ‘haniebnego uczynku’, ‘genitaliów, sromu’ (daw. XVII w.) i miała zastąpić dawniejszy *srom* (Boryś 2005: 713). Etymolodzy wskazują również na pokrewieństwo semantyczne *wstyd* z *zimnem*, por. **stud* ‘studzić, stydnąć, stygnąć’ i przeniesienie pojęcia fizjologicznego zimna na stan i zachowanie umysłu, por. *marznąć*: *mierzić* (Brückner 1989: 635) i związek *wstyd* ze *sromem* ‘częścią zewnętrzną narządów płciowych u kobiet i samic ssaków’, przest. ‘wstyd, hańba, niesława’ (Boryś 2005: 573). Warte uwagi jest powiązanie *wstyd* z lękiem również nadmieniane w etymologii tytułowego pojęcia, por. stp. XV w. *wstydać* ‘trapić, nękać, dokuczać’, *wstydać się* ‘lękać się, odczuwać wstręt, wstyd’. Znajduje to m.in. we współczesnych tłumaczeniach leksemu *wstyd*.

Współczesne słowniki języka polskiego definiują *wstyd* przede wszystkim jako ‘przykre, upokarzające uczucie’ (SJP Dor, SJP Dn, SJPSz, USJP, ISJP). Jako powód takiego stanu psychicznego autorzy słowników podają ‘świadomość niewłaściwego, złego, hańbiącego postępowania (własnego lub czyjegoś), niewłaściwych słów, świadomość własnych lub czyichś braków, błędów itp., zwykle połączone z lękiem przed utratą dobrej opinii’. Tak pojmowany *wstyd* częstokroć idzie w parze z uczuciem onieśmienia, skrępowania, zażenowania i również skromności (SJP Dor, SJPSz, USJP, ISJP) (por. hasło *wstydlivy*), mając ścisły związek ze znaczeniem (przez leksykografów określanym jako przestarzałe) *wstyd* jako ‘niewinności, skromności i cnoty’ (SJP Dor, SJPSz). Onieśmienie bądź skrępowanie są odczuwane z powodu wyglądu bądź lęku przed ujawnieniem uczuć (ISJP). Z charakterystycznych objawów zewnętrznych przeżywanego stanu emocjonalnego autorzy słowników wymieniają przede wszystkim rumieniec, por. *rumienić się ze wstydu*, a także uczucie gorąca, por. *pałący wstyd*, *płonąć ze wstydu* (SJP Dor, SJP Dn, SJPSz, USJP). Autorzy nadmienionych słowników wyodrębniają również takie związki frazeologiczne, jak: *najeść się wstydu*, *nałykać się wstydu*, *okryć się wstydem*, *przynosić wstydu*, *wstyd bierze*, *wstyd ogarnia*, *zapaść się pod ziemię* (SJP D, SJPSz, USJP).

Warto również zwrócić uwagę na użycie wyrażenia w rodzaju „Nie wstyd ci (wam)?” jako ‘zwrócenia się do kogoś w celu zaznaczenia niewłaściwości postępowania czy słów’ (SJP Dor, SJP Dn, SJPSz, USJP) albo też leksemu *wstyd* z bezokolicznikiem (np., mówić, robić i in.) jako zaznaczenia ‘negatywnej oceny czynności

wyrażonej w bezokoliczniku' (SJPD, SJPSz, USJP). Ten, kto wstydu nie ma, zachowuje się jak człowiek pozbawiony ambicji i honoru (ISJP).

Wojciech Smoczyński pochodzenie litewskiego leksemu *gėda* 'wstyd, hańba' wiąże ze staropruską formą *stpr. gīdan* acc. sg. oraz *nigīdings* 'bezwstydný'. Istnieje możliwość, iż jako pierwsze znaczenie leksemu jawiło się 'czuć wstręt, brzydzić się czym' (ALEW 304), co znajduje odbicie w pokrewnych formach z języków słowiańskich, por. rcs *gaditi* 'lżyć; bluźnić', sł. *gāditi* przest. 'obrzydzać, budzić wstręt', sch. *gāditi* 'obrzydzać; hańbić; znieważać', ros. *gāditsja* 'brudzić się; psuć się, niszczyć się'. Etymologia leksemu *gėda* zawiera również takie jego derywaty, jak *begėdis* 'bezwstydnik', *gėdingas* 'haniebny, sromotny, niecny', *gėdiškas* 'plugawy, sprośny (o słowach), hańbiący' (Smoczyński 2016: 306–307).

Definicje *wstydu* w ogólnych słownikach języka litewskiego są uboższe niż te podawane przez leksykografów polskich. „Słownik języka litewskiego” (*Lietuvių kalbos žodynas*, LKŽ) leksem *gėda* definiuje odwołując się do uczuć pokrewnych – *negarbė* (hańba), *sarmata* (srom, sromota), jako drugie znaczenie autorzy słownika podają natomiast 'narządy płciowe'. W „Słowniku współczesnym języka litewskiego” (*Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, DLKŽ) *gėda* jest definiowana jako 'przykre uczucie spowodowane niewłaściwym zachowaniem, srom'. Warto zwrócić uwagę na to, iż pokrewna definicja istnieje również w LKŽ, tyle że przy wyrazie *sarmata* (srom) – 'przykre uczucie spowodowane niewłaściwym zachowaniem, czynem bądź słowami'. Jako drugie znaczenie wyrazu *sarmata* autorzy podają 'narządy płciowe', co potwierdza ścisły związek obu pojęć *gėda* i *sarmata* „Słownik ogólnej odmiany języka litewskiego” (lit. *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, BLKŽ).

Definicje słownikowe dają możliwość ogólnego wglądu w treść semantyczną leksemu *wstyd*, a tym samym ogólnego wyobrażenia tytułowego konceptu. Wprawdzie nie są to opisy wyczerpujące potencjał semantyczny jednostki leksykalnej i kryjącą się za nim wiedzę, doświadczenie i ewaluację stanu emocjonalnego, ale pozwalają dotrzeć do wyobrażenia najgłębiej zakorzenionego w systemie języka, a tym samym świadomości jego użytkowników. Analiza definicji słownikowych, ze szczególnym uwzględnieniem przykładów w nich zawartych, pozwala wyodrębnić następujące elementy składające się na scenariusz sytuacji wstydu: kategoria nadrzędna, podmiot, sprawca, sędzia, przyczyna, charakterystyka i ocena, objawy, inne związane emocje; mogą one dalej być uszczegóławiane. W dalszej części artykułu analizie poddana zostanie treść semantyczna każdego z wyżej podanych aspektów, jaką kryją w sobie przysłowia polskie i litewskie.

ASPEKTY KOGNITYWNEGO OBRAZU WSTYDU
W PRZYSŁOWIACH POLSKICH I LITEWSKICH

Wstępna kategoryzacja. Mimo że żadne z przysłów nie definiuje wstydu wprost, w odniesieniu do czynów, zachowań i postaw można presuponować dwie nadrzędne kategorie, do których przysłowiowy wstyd jest zaliczany. Zarówno w przysłowiaach i litewskich jest to kategoria stanu – przykrego uczucia utraty godności, honoru z powodu niewłaściwego zachowania, postawy czy lęku (1, 2), jak też to, co uchybia czyjeś godności, czyli konkretne czyny, zachowania, sytuacje i postawy (3). Inne nie mniej ważne kategorie, do których wstyd jest zaliczany, stanowią cechy – moralne (cnota, honor, poczucie własnej godności i wartości) i psychiczne (skromność, nieśmiałość) (3, 4, 5, 6):

- (1) *Wstydzic się źle czynić, ale jeść nie trzeba się wstydzic*
- (2) *Pats gėdijasi, širdis džiaugiasi* (Wstydzi się, ale serce się raduje)⁴
- (3) *Zły sługa swoje błędy pańską szkodą albo wstydem wypłaca*
- (4) *Geriau mirti kovoje, negu pasiduoti gėdoje* (Lepiej umrzeć w walce niż poddać się wstydliwie)
- (5) *Sarmata⁵ užriš akis, ausis ir burną* (Sromota zawiąże oczy, uszy i usta)
- (6) *Kurva gėdos neturi* (Rozpustnica nie ma wstydu)

Podmiot. Podmiotem tak rozumianego wstydu jest człowiek. Fakt ten poświadcza odniesienie się do przedmiotów i zachowań oraz części ciała, charakteryzujących głównie człowieka (7, 8, 9), jak i negacja możliwości doznawania wstydu przez zwierzęta (10). Szczególny rodzaj podmiotu w rozumieniu wstydu jako cechy charakteru bądź cnoty w przysłowiaach polskich stanowi panna lub młody człowiek (11, 12), w przysłowiaach litewskich dodatkowo jest to osoba nieśmiała, niekiedy stająca się obiektem oszustwa (13). Ponadto, jest to uczucie przypisywane tylko żywemu człowiekowi, co podkreślają przysłowia litewskie (14):

- (7) *Wstyd twarz pali*
- (8) *Zawstydzil się jakby w gębę dał*
- (9) *Pavasari gaspadoriui tuščią daržinę turėti gėda ir didelė bėda* (Pusta zagroda na wiosnę – wstyd i wielka bieda dla gospodarza)

.....
4 W celu przekazania sensu przysłowia jego tłumaczenie nie jest dosłowne. W niektórych przypadkach starano się dobrać polski ekwiwalent przysłowia.

5 Mimo słownikowych definicji, w przysłowiaach litewskich leksem *sarmata* jawi się częstokroć jako rodzaj przykrego uczucia (wstydu), wynikającego z nieśmiałości, braku odwagi. W tym konkretnym przypadku mowa jest bardziej o cesze charakteru niż uczuciu, będącym następstwem niewłaściwego zachowania.

- (10) *Kiaulé gėdos neturi* (Wieprz nie zna wstydu)
- (11) *Wstydlivy by panna*
- (12) *Niewiasta, gdy wstyd straci, wnet się z niecnotą zbrata*
- (13) *Sarmatlyvą kožnas durnius apgauna* (Sromotnego każdy oszuka)
- (14) *Negyvam nėra gėdos* (Zmarły nie ma czego się wstydzić)

W rozumieniu wstydu jako poczucia godności, podmiot przybiera charakter zbiorowego – staje się nim cała społeczność, wspólnota, będąca świadkiem pogwałcenia ogólnie przyjętych norm i o tym oznajmująca lub stojąca na straży swej godności, moralności i etyki. W tym przypadku przysłowie staje się z jednej strony manifestem dbania o dobro, w tym kondycję moralną ogółu, z drugiej zaś – wyrazem lęku przed utratą wspólnotowej godności. Szczególny wyraz to stwierdzenie znajduje w przysłowiaach polskich (15, 16):

- (15) *Pamiętaj na wstyd!*
- (16) *Czego nie zabrania prawo, zabrania wstyd*

Sprawca. Określenie sprawcy kryje w sobie przede wszystkim osobę, której zachowanie, wygląd, postawa mogą wywołać poczucie wstydu. Mając na uwadze kategorie, do których wstyd należy, konieczne jest wyróżnienie różnych typów sprawcy. W sytuacji, gdy wstyd powstaje jako świadomość utraty godności i lęk przed tym, za jego sprawcę uchodzi osoba, której zachowanie, konkretne czyny czy postawy nie są zgodne z ogólnie przyjętymi normami społecznymi, etyką czy moralnością (17, 18). Taka osoba nie posiada zasad moralnych (wstydu), i dlatego, jak mówią przysłowia litewskie, dobrze sobie radzi w życiu (19, 20). W sytuacji zaś, gdy wstyd staje się wyrazem nieśmiałości i skrępowania, sprawcą tego stanu nie jest sam podmiot wstydu, lecz oddziałujące na niego czynniki zewnętrzne, skierowane w jego stronę czyny i słowa. Tego rodzaju sprawcy przysłowia nie uszczegóławiają:

- (17) *Kto wstydem gardzi, ten ze złego uczynku się chwali*
- (18) *Gdyby się wszyscy ludzie swojego głupstwa wstydzili, widziałbyś każdego twarz wstydem zalaną*
- (19) *Kur buvai, kai gėdą dalijo?* (Gdzie byłeś, jak wstyd rozdawano?)
- (20) *Begėdis visur įlįs* (Bezwstydnik wszędzie wlezie)

Sędzia. Jednym z obowiązkowych uczestników sytuacji wstydu jest sędzia, czyli osoba, wspólnota, publiczność „wydająca wyrok” o kimś, kto zaniechał zwyczajów, pogwałcił normy społeczne, etyczne i moralne czy zagroził utracie dobrego imienia ogółu. Za każdym razem w wyniku działania czynników zewnętrznych i

przyjętego systemu wartości wstyd powinien być wzbudzony. Rolę sędziego pełnią w przysłowiaach ludzie, obserwatorzy – zazwyczaj jest nim szeroko pojmowana publiczność, świat (21, 22, 23). Nie każde zawstydzenie jednak ma sens, o czym mówi przysłowie litewskie (24):

- (21) *Won się sroma jak pies, kiej kij widzi*
 (22) *Wstydz się ludzi, a bój się*
 (23) *Nuo motušės bus bėda, nuo susiedų bus gėda* (Od matuli będzie bieda, od sąsiadów – wstyd)
 (24) *Gėdinti melagį, pajuokti kvailį ir ginčytis su moterimi yra tas pats, kas semti vandenį rėčiu* (Zastydzać łgarza, wyśmiewać głupiego i sprzeczać się z kobietą jest to samo, co czerpanie wody sitem)

Narzędzia, sposób wywołania wstydu. Sposobem wzbudzenia wstydu, o jakim mowa w przysłowiaach polskich, jest spojrzenie. Uczucie wstydu powstaje w wyniku upublicznienia niewłaściwego zachowania, ale też obnażenia własnego ciała (25, 26, 27). W przysłowiaach litewskich aspekt ten jest sprawą drugorzędną. W większości przypadków użycia takiego „narzędzia” można się domyślić. Z dobrego imienia człowiek jest odarty za pomocą słów (28):

- (25) *Gdzie oka nie masz tam i wstydu*
 (26) *Oko wstydu rozsądnik*
 (27) *Czego się wstydać, kiedy nic nie widać*
 (28) *Ta pašnekėjo, ta pridėjo, ta pagražino, ta šlovę numaziño* (Ta pogadała, ta dodała, ta upiększyła, ta ze czci odarła)

Przyczyna. Przyczyny wstydu ściśle wiążą się z wartościami wyznawanymi przez wiejską społeczność, takimi jak Bóg, honor, praca, a precyzyjniej rzecz ujmując – z brakiem ich poszanowania. Powodem do wstydu jest więc łamanie przykazań bożych, w tym haniebne samobójstwo, kradzież, kłamstwo, cudzołóstwo, brak szacunku wobec innego człowieka (29, 30, 31, 32, 33):

- (29) *Powiesić się wstyd, utopić się zimno, zastrzelić się boli, więc cierp, człecze, do bożej woli*
 (30) *Kraść się wstydz, a nie jeść*
 (31) *Vogti gėda, o ne prašyti* (Kraść wstyd, nie prosić)
 (32) *Gėda turtingam vogti, vedusiam merginėti, o senam meluoti* (Wstyd jest bogatemu kraść, żonatemu się zalecać, a staremu kłamać)
 (33) *Pan Bóg się takimi brzydzi, kto się biednego wstydzi*

Brak poszanowania kultury narodowej, a w szczególności języka ojczystego, to również poważny powód do wstydu poświadczony zarówno przysłowiami polskich, jak i litewskich (34, 35):

- (34) *Marna zaleta z języka obcego, lecz wstyd i hańba nie umieć swego*
 (35) *Gerai svetimomis kalbomis kalbėti, bet didelė gėda savos nemokėti* (Dobrze jest znać języki obce, ale wstyd to wielki nie znać ojczystego)

Wstyd nieraz przynoszą takie cechy człowieka, jak bezmyślność, niezaradność, lenistwo (szczególnie podkreślane w przysłowiaach litewskich), niedbałość, niestarraność, uległość wobec nałogów, w tym pijaństwo (34, 35, 36, 37, 38):

- (36) *Kto przed czasem wykrzyka, gdy do rzeczy przyjdzie, szpetnie podrywszy, często zostanie we wstydzie*
 (37) *Storas siūlas verpėjai sarmata* (Gruba nieć prząśnicze wstyd przynosi)
 (38) *Tinginystė gėda, o ne darbas* (Lenistwo jest wstydem, a nie praca)
 (39) *Nos jest wstydlivszy od człowieka, bo się rumieni, gdy ten pije*
 (40) *Iš karčemos negėda išeiti, bet gėda įeiti* (Nie wstyd wyjść z karczmy, wstyd do niej wejść)

Ważną grupę zjawisk i zachowań powodujących wstyd stanowią te, które pochodzą z obszaru relacji międzyludzkich. Z tym, że w przypadku przysłów litewskich wiążą się one z zachowaniem jednostki w grupie, obyciem i ogładą towarzyską, zaś w przysłowiaach polskich dotyczą relacji damsko-męskich i rodzicielskich. W pierwszym przypadku mowa o zachowaniu sprzecznym z powszechnie przyjętymi zasadami tzw. *savoir-vivre*'u, braku umiarkowania w jedzeniu, niewłaściwych zalotach, szpiegowaniu, niegościnnosci (41, 42, 43):

- (41) *Bėda, kad daug ėda – namie ir svečiuos gėda* (Bieda, że dużo je – wstyd w domu i w gošcinie)
 (42) *Kas už durų klausos, pats savo sarmatą girdi* (Kto podsłuchuje pod drzwiami, własny wstyd słyszy)
 (43) *Ėda neėda, bile man ne gėda* (Je czy nie je, byle mi nie było wstydu)

W przysłowiaach polskich będzie to utrata własnej godności poprzez pożądanie i miłość w aspekcie fizycznym, nagość, brak atrakcyjności (44, 45, 46):

- (44) *Miłość, gdy serce ludzkie opanuje, najpierw rozum i wstyd odejmuje*
 (45) *Gdy niewiasta zdejmuje szatę, zdejmuje też z siebie wstyd*
 (46) *Wstyd dziewczce, kiedy pacholek jej nie chce*

W kontekście powodu do wstydu relacje pomiędzy rodzicami i dziećmi można rozpatrywać dwójako. Z jednej strony dzieci, metonimicznie rzecz ujmując, mogą stanowić powód do wstydu rodziców (47, 48), z drugiej jednak strony godne kary bożej jest wstydenie się własnych przodków (49, 50):

- (47) *Przodki sławne zły potomek szpeci*
- (48) *Nie mieć dzieci – kłopot, nieszczęście, mieć dzieci zle – większy kłopot, wstyd, sromota*
- (49) *Zdobi potomstwo, lecz gdy niecnotliwe, wstydzi umarłe rodzice i żywe*
- (50) *Bóg się takimi brzydzi, kto się ojca wstydzi*

Pojemną kategorię, zarówno w przysłowia polskich, jak i litewskich, stanowią zachowania i stany wywołujące poczucie wstydu, przez wspólnotę jednak za obiektywny powód do wstydu nieuznawane. Należą do nich praca (51, 52), potrzeba (53), bieda, ubóstwo (54, 55), przyznanie się do popełnionych błędów, poprawa i nauka (56, 57, 58), ostrożność (59):

- (51) *Żadna praca nie hańbi*
- (52) *Ne kiaules ganyti, o nieko nedirbti yra gėda* (Wstyd nie świnie pasać, lecz nic nie robić)
- (53) *Wstydać się nie trzeba, gdy czego potrzeba*
- (54) *Nie wstydzi lata, wstydzi brud*
- (55) *Bėda gėdos nedaro* (Bieda nie czyni wstydu)
- (56) *Nie wstyd, ale cnota żałować złego i poprawić*
- (57) *Nesigėdink savęs ir savų klaidų* (Nie wstydz się siebie i własnych błędów)
- (58) *Uczyć się nie wstyd*
- (59) *Nesisarmatyk vilktis kailiniais, kol dar medžių lapai nesprogę* (Nie wstydz się włożyć futra, dopóki nie ma pąków na drzewach)

Przysłowia polskie traktują, iż nie należy się wstydzić jedzenia (52, 53) ani tych sytuacji i osób z nimi związanych, które w swej codziennej służbie spieszą na pomoc człowiekowi i z którymi kontakt nieraz jest wręcz nieunikniony (60, 61). Śmiech też nie powinien być powodem do wstydu (62). Ponadto, wstydu nie zazna ten, kto sumiennie wykonuje swoją pracę, postępuje rozsądnie (63, 64):

- (60) *U stołu wstyd zbyteczny*
- (61) *Doktora i księdza wstydzić się nie potrzeba*
- (62) *Kto się wstydzi rozśmiać, powinien się wstydzić, że jest człowiekiem*
- (63) *Dobry rzemieślnik roboty się swojej nie wstydzi*
- (64) *Podłych rzeczy mądry się nie wstydzi*

Charakterystyka temporalna, intensywność, posiadanie. Wstyd nie jest jednorodny. Przysłowia litewskie dają wyraz temu, iż wstyd może przybierać różne charakterystyki temporalne i intensywności. Ponadto, zdolność odczuwania wstydu nie jest przypisana człowiekowi od urodzenia, lecz nabywana (65, 66, 67), w różnym stopniu. Przysłowia polskie nadmieniają, iż może on przybrać charakter krótkotrwałego stanu (68), którego nie da się już przywrócić, kiedy się go raz utraci (69):

- (65) *Paklausti – laikina gėda, nežinoti – amžina gėda* (Zapytać to wstyd krótki, zostać w niewiedzy – wstyd na wieki)
- (66) *Kai (Dievas) gėdą dalijo, manęs namie nebuvo* (Gdy Bóg wstyd rozdawał, nie było mnie w domu)
- (67) *Gėdos kaip pas žydą* (Wstydu tyle, co u Żyda)
- (68) *Lepiej się krótko zawstydzić, niż długo żałować*
- (69) *Wstyd dość raz utracić*

Objawy zewnętrzne. Wstydowi może towarzyszyć rumieniec, wzrost ciśnienia i temperatury ciała (70, 71). Wstyd zdradzają oczy, unikanie kontaktu wzrokowego (72, 73), a też chęć ukrycia się samemu bądź ukrycia powodu do wstydu (73, 74):

- (70) *Piec raki*
- (71) *Sudegti iš gėdos* (Spalić się ze wstydu)
- (72) *Nie śmie oczu pokazać*
- (73) *Iš gėdos nežino kur akis kišti* (Ze wstydu nie wie, gdzie oczy podziąć)
- (74) *Rad by ze wstydu pod ziemię się schować*
- (75) *Ko gėdimės, to ir slepiamės* (Czego się wstydzimy, to skrywamy)

Stany i uczucia towarzyszące. Przysłowia polskie i litewskie przedstawiają wyraźny związek wstydu ze strachem i lękiem. Wstyd jest obrazą Boga, toteż wstyd przed ludźmi, a dokładniej – zniesławieniem, upokorzeniem, poniżeniem, dokonanymi przez „wszechwiedzącą” i „wszechwidzącą” społeczność, wynika również z lęku przed Bogiem (75, 76). Przysłowia polskie nadmieniają również związek wstydu z gniewem (77), litewskie zaś – z biedą, pojmowaną nie tylko w aspekcie fizycznym, lecz metafizycznym – jako niedola (78):

- (76) *I Boga się nie boi, i ludzi się nie sroma*
- (77) *Nuo Dievo griekas, nuo svieto juokas* (Grzech przed Bogiem, wstyd przed ludźmi)
- (78) *Ze wstydu i gniewu kręć mu się oba woły*

Aksjologia. Aksjologiczny aspekt wstydu powinien być rozpatrywany wielopoziomowo. Wszelkie czyny, zachowania, sytuacje i postawy powodujące wstyd są przez społeczność potępiane (79), zaś ujmowany jako utrata godności wstyd jest przyrównywany do najgorszych doznań (80, 81), a nawet do grzechu i śmierci (82, 83):

- (79) *Taip sarmata, taip negražu* (Taki wstyd, tak nieładnie)
 (80) *Gorszy wstyd niż boleść*
 (81) *Geriau biednam su garbe būti, negu turtingam su gėda pūti* (Lepiej być biednym, lecz posiadać godność, niż być bogatym i gnić we wstydzie)
 (82) *Dwakroć grzeszy, kto się grzechu nie wstydzi*
 (83) *Veikiaus mirti nekaip gėdoje gyventi* (Lepiej umrzeć, niż żyć we wstydzie)

Zarówno w przysłowiaach polskich, jak i litewskich użycie leksemów *wstyd* i odpowiednio *gėda* z bezokolicznikiem lub rzeczownikiem służy wyrażaniu postawy mówiącego względem czynności, zachowania tym bezokolicznikiem bądź rzeczownikiem wyrażanych. Tak więc, w tym przypadku wstyd wpisuje się w kategorię postawy, oceny dokonanej przez mówiącego obserwatora. Postawę taką może jednak przyjąć tylko ktoś, kto posiada zdolność odczuwania wstydu (84). Daje ona nadzieję na poprawę, (78) staje się punktem odniesienia dokonywania oceny innych ludzi, ich zachowań i sytuacji (85, 86). Wstyd jest podstawą honoru i wszelkich cnót (87):

- (84) *Čigonui nei skauda, nei gėda* (Cygan ni bólu, ni wstydu nie czuje)
 (85) *Jei gėda, tai dar ne bėda* (Jeśli wstyd, to jeszcze nie bieda)
 (86) *Gdzie wstyd strofuje człowieka – nadzieja poprawy*
 (87) *Gdzie nie ma wstydu, nie ma też honoru*

Tylko w przysłowiaach polskich wyraz znajduje ocenę wstydu jako cechy – skromności. Może on chronić od niegodnych czynów, uważany więc jest za wielką wartość, szczególnie w młodym wieku oraz w przypadku dzieci i panien (88, 89, 90, 91). Osoba skromna i godna wszędzie jest szanowana (91):

- (88) *Wstyd jest tarczą cnoty*
 (89) *Dobre dziecko, które się wstydzi*
 (90) *Wstyd panięstwa okrasa.*
 (91) *Skromny a godny człowiek ma wszędzie przodek*

Nadmierna nieśmiałość może czasem utrudniać radzenie sobie w różnych sytuacjach (92, 93), zaś cnota wynikająca jedynie ze strachu i lęku gorsza jest od wstydu (94):

- (92) *Wstyd dworzanina nie karmi*
 (93) *Trzeba mieć czoło miedziane, kto co chce na świecie wskórać*
 (94) *Gorzej niżby ciągnął kota, w kim bywa strachem przymuszona cnota*

Asocjacje. Zarówno w przysłowiaach polskich, jak i litewskich wstyd kojarzony jest z uosobieniem wszelakich wad, niepożądanych cech itp. Reprezentowane jest np. przez zwierzęcia (w przysłowiaach polskich są to na ogół kot i pies, zaś w przysłowiaach litewskich).

Posługując się przeprowadzonym przez Janusza Anusiewicza wnikliwym badaniem językowo-kulturowego obrazu kota w polszczyźnie (Anusiewicz 1990), można zakładać, iż w związku z wieloma wierzeniami ludowymi, w których kot występuje nie tylko jako zwierzę nietykalne, lecz jako uosobienie złych sił, zwierzę to i kojarzące się z nim cechy (małość, niepozorność, skłonność do czynienia psot i in.) posłużyły również do przysłowiowego wyrażania wstydu (95, 96). Podobnie się rzecz ma z psem, który jako wcielenie wad, w tym bezwstydu, z nim też jest kojarzony (97, 98):

- (95) *Ciągnąć kota*
 (96) *Poszedł ze wstydem, przeciągnwszy kota*
 (97) *Straciwszy wstyd i wiarę, kryjesz psinę oczy*
 (98) *Od psa oczu pożyczyc*

W przypadku asocjacji wstydu z brudem i świnia (wieprzem) w przysłowiaach litewskich, warto zwrócić uwagę na to, że w sposób przenośny świnia tytułuje się również bezwstydny człowiek. Sprawca wstydu zostaje więc zawstydzony jak świnia (wieprz), a jego imię – skalane brudem. Ma to związek z kojarzeniem wstydu z psem jako uosobieniem wad (99, 100, 101):

- (99) *Kiaulė sarmatos nepažįsta* (Obca świni sromota)
 (100) *Kiaulei ir be marškinių ne sarmata* (Świnia i bez koszuli sromu nie czuje)
 (101) *Šuniui nei gėdos, nei bėdos* (Psu ani wstyd, ani bieda)

PRÓBA SYNTETYCZNEJ DEFINICJI WSTYDU NA PODSTAWIE PRZYSŁÓW POLSKICH

Wstyd jest to przykre uczucie, którego doznaje człowiek bądź wspólnota, zdawszy sobie sprawę z utraty własnej godności, honoru i dobrego imienia bądź będąc w obawie przed tego rodzaju uszczerbkiem. Wstyd rodzi się w wyniku pogwałcenia norm moralnych, społecznych i etycznych. Powodem do wstydu jest łamanie

przykazań bożych, w szczególności samobójstwo i kradzież, pożądanie, nagość, brak szacunku do innego człowieka, lekceważenie języka ojczystego, niedorzeczne gadanie, bezmyślność, niezaradność, uległość wobec nałogów, brak atrakcyjności i powodzenia w miłości. Rodzice mogą czuć wstyd z powodu własnych dzieci. Wstyd powstaje jednak pod warunkiem istnienia naocznych świadków każdego z wymienionych zajęć bądź cech, w wyniku upublicznienia wykroczeń, jak też obnażania własnego ciała i myśli przed ludźmi i Bogiem. Wstyd może być wyrazem onieśmienia, lęku i skromności.

Są sytuacje i zachowania, których człowiek z natury się wstydzi, ale których wstydzic się nie ma powodu. Niezależnie od rodzaju nie należy się wstydzic pracy, potrzeby, biedy, ubóstwa, braku wiedzy, nauki, popełnionych błędów ani ich naprawy, śmiechu, siebie. Grzechem jest wstydzenie się własnych rodziców.

Osoba zawstydzona płonie rumieńcem, unika kontaktu wzrokowego, chciałaby się schować i ukryć powody do wstydu. Wstyd czuje tylko ten, kto posiada zdolność do odczuwania wstydu, honor i świadomość własnej godności, osoba skromna i cnotliwa. Zdolność odczuwania wstydu nie jest wrodzona, zaś utraconego wstydu nie da się przywrócić. Kto postępuje rozsądnie i odpowiedzialnie, nie zaznaje wstydu.

W świadomości polskiej wstyd jest obrazą boską. Często towarzyszy mu strach i lęk przed złą opinią, jak też gniewem bożym. Zarówno wstyd, jak i jego powody są przyrównywane do najgorszych doznań, a nawet choroby, grzechu i śmierci. Zdolność do odczuwania wstydu daje nadzieję na poprawę, natomiast rozsądek, cnotliwość, skromność i dbałość o własny honor mogą zapobiec wstydowni. Zdolność odczuwania wstydu jest podstawą innych cnót.

PRÓBA SYNTETYCZNEJ DEFINICJI WSTYDU NA PODSTAWIE PRZYŚLÓW LITEWSKICH

Wstyd jest to przykre uczucie, jakiego doznaje człowiek bądź wspólnota w wyniku utraty poczucia własnej godności, honoru i dobrego imienia. Wstyd powstaje jako następstwo zaniechania przyjętych przez wspólnotę norm społecznych, moralnych i etycznych lub brak poszanowania wartości. Powodem do wstydu jest łamanie przykazań bożych, szczególnie kradzież, kłamstwo, brak umiarkowania w jedzeniu, brak szacunku wobec prywatności innego człowieka, niegościnnność, niedorzeczne gadanie, zaniedbanie mowy ojczystej, zaniedbanie własnych obowiązków lub nie-należyte ich wykonanie, lenistwo, niezaradność, alkoholizm. Wstyd jest dowodem posiadania godności i honoru, dbałości o dobre imię. Może być również wyrazem onieśmienia, lęku i skromności.

Są sytuacje i zachowania, których człowiek z natury się wstydzi, ale których się wstydzic nie ma powodu. Należą do nich: praca, przyznanie się do własnych błędów,

niewiedza, bieda i ubóstwo, ostrożność. Wstyd powstaje jednak pod warunkiem istnienia naocznych świadków nadmienionych sytuacji. Bodźcem do wzbudzenia uczucia wstydu są słowa. Chociaż nie zawsze pod tym względem są skuteczne.

Osoba zawstydzona ma na twarzy rumieńce, unika kontaktu wzrokowego, chciałaby się schować i ukryć powody wstydu. Wstyd może być odczuwany mocniej lub słabiej, dłużej i krócej. Wstyd może odczuwać tylko ten, kto posiada zdolność odczuwania wstydu, honor i świadomość wagi dobrego imienia, osoba skromna. Zdolność do odczuwania wstydu nie jest wrodzona, lecz nadana (przez Boga).

W świadomości litewskiej wstyd często idzie w parze z niedolą – może być jej następstwem, a może być też jej powodem. Wstydowi często towarzyszy strach i lęk przed złą opinią i gniewem bożym. Wstyd jest jednym z najbardziej niepożądanых uczuć. Jednak posiadanie zdolności jego odczuwania daje nadzieję poprawy, staje się punktem odniesienia dla dokonywania oceny innych ludzi, ich zachowań i sytuacji, w które są uwikłani.

PODSUMOWANIE

Przedstawione szkice nie wyczerpują opisu tytułowego WSTYDU, lecz stanowią fragment obrazu pojęcia, poświadczający jego skomplikowaną strukturę. Inaczej niż w słownikach, pojęcie WSTYDU w przysłowiach nie odnosi się wyłącznie do przykrego uczucia. W sposób metonimiczny *wstyd* obejmuje wszystkie realne i potencjalne jego powody i skutki, zaś treść semantyczna *wstydu* jako cechy moralnej i psychicznej zajmuje w przysłowiach równie ważne miejsce.

Większość przysłów stanowi ocenę sytuacji, zdarzenia, zachowania, a nawet człowieka. Oceny takiej jednak dokonać może ktoś, kto posiada kręgosłup moralny, honor i dba o dobre imię własne i ogółu. Stąd też zwane skarbnicą mądrości ludowej przysłowia odzwierciedlają problemy i dylematy, przed jakimi staje naiwny umysł narażony na wstyd, stają się manifestem dbałości o honor i dobre imię wspólnoty oraz wyrazem potępienia wszelkich zjawisk stanowiących zagrożenie wyznawanym przez wspólnotę wartościom.

Zarówno przysłowia polskie, jak i litewskie, dają wyraz temu, iż *wstyd* powinien być ujmowany w odniesieniu do sfer funkcjonowania człowieka, zarówno tych wewnętrznych, jak relacje z samym sobą i Bogiem, jak i zewnętrznych, przejawiających się w kontaktach z innymi ludźmi i codziennym bycie. Zarejestrowane w przysłowiach obiektywne powody do wstydu odzwierciedlają hierarchię wartości wspólnoty, przyjęte normy i etykiety, zaś zachowania i sytuacje, które powodują wstyd bezpodstawnie (tzw. czarna robota, ubóstwo, bieda, niewiedza i in.), stanowią odbicie swoistych przyjętych przez społeczność wiejską wzorców. Niedostosoowanie się do nich skutkuje upokorzeniem, poniżeniem, a nawet odrzuceniem.

Jak widać z przedstawionej analizy, charakterystyki wstydu utrwalone w przysłowiaach polskich i litewskich są w wielu aspektach zgodne i często całkowicie się pokrywają. Powstające jednak w ramach doświadczeń (zależnych od przyjętego przez konkretną wspólnotę językowo-kulturową punktu widzenia i hierarchii) wartości pozwalają również dostrzec niesymetryczne elementy światopoglądowe. Mimo iż w świadomości wstyd jest pojmowany jako nieprzyjemny stan odzwierciedlający również cechy moralne i psychiczne, te ostatnie wydają się bardziej obecne w przysłowiaach w aspekcie podmiotu wstydu, jak i jego przyczyn oraz ewaluacji. Silniej przysłowia polskie wyrażają również związek wstydu z cnotą i honorem oraz zagrożenie ich utraty, i, co za tym idzie, dokładniej przedstawiają obraz osób najbardziej zagrożonych zniesławieniem oraz jego powody, takie jak pożądanie, nagość i miłość w aspekcie fizycznym. Przybierają charakter ostrzeżeń, służących zapobieganiu wszelkim rodzajom przykrego doświadczenia. Przysłowia litewskie pod tym względem w mniejszym stopniu pojęć abstrakcyjnych, a jako pouczenia odnoszą się przede wszystkim do przeżywania wstydu w wyniku ośmieszenia i upokorzenia, wynikających z zaniedbania swoich obowiązków, braku zasadniczych umiejętności, ogłady towarzyskiej. Znajduje to odbicie również w doświadczaniu wstydu w sferze relacji międzyludzkich. W przysłowiaach litewskich doświadczenie to zostaje przedstawione przez pryzmat miejsca i zachowania jednostki w grupie, w przysłowiaach polskich – przez pryzmat stosunków damsko-męskich i rodzicielskich. Przysłowia polskie podkreślają brak możliwości przywrócenia cnoty i wstydu, litewskie – fakt jej nadania (prawdopodobnie przez Boga) oraz posiadania w niejednakowym stopniu. W świadomości polskiej wstyd powstaje w wyniku obnażenia własnego ciała i umysłu, dlatego też wzbudzony jest wzrokiem, spojrzeniem. W kulturze litewskiej moc sprawczą pod tym względem mają słowa. Oprócz lęku jako towarzyszącemu wstydu stanowi przysłowia polskie wymieniają gniew, litewskie – niedolę. Asocjacje wstydu z kotem i psem w przysłowiaach polskich powstały prawdopodobnie na bazie ludowych wierzeń i doświadczeń, zaś kojarzenie wstydu z brudem (i bezpośrednio ze świnia, wieprzem) w przysłowiaach litewskich wynika bardziej z obserwacji wizualnych.

Warto zwrócić uwagę na to, że przedstawione powyżej różnice pojęcia WSTYDU z jednej strony uwydatniają te obszary życia wspólnoty wiejskiej, które zarówno z punktu widzenia polskiej, jak i litewskiej wspólnoty językowo-kulturowej wymagają naprawy, z drugiej – poszerzają potencjał treści semantycznej i kulturowej jednostek leksykalnych *wstyd* i *gėda*, a tym samym ułatwiają zrozumienie pojęć nimi nazywanych w języku polskim i litewskim.

WYKAZ SKRÓTÓW

- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, red. kolegija: Danutė Liutkevičienė... [et al.], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012–2019, prieiga per internetą: <http://bkz.lki.lt>.
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyriausiasis red. Stasys Keinys, 4-asis leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2000.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, t. 1–2, red. Mirosław Bańko, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002.
- SEJL – *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, red. Wojciech Smoczyński, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007.
- SEJP – *Słownik etymologiczny języka polskiego*, red. Wiesław Boryś, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- SJPDn – *Słownik języka polskiego*, red. Bogusław Dunaj, Warszawa: Wydawnictwo Wilga, 2008.
- SJPDor – *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, red. Witold Doroszewski, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958–1969.
- SJPSz – *Słownik języka polskiego*, t. 1–3, red. Mieczysław Szymczak, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978–1981.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, red. Stanisław Dubisz, Warszawa: Wydawnictwo PWN, 2003.

BIBLIOGRAFIA

- Anusiewicz Janusz 1990. „Językowo-kulturowy obraz kota w polszczyźnie”, *Etnolingwistyka*, t. 3, s. 95–141.
- Bartmiński Jerzy 1988. „Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa”, in: *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 169–185.
- Bartmiński Jerzy 2007. *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech 2013. „Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu EUROPY”, *Etnolingwistyka*, t. 25, s. 69–95.
- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz 2009. „Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim”, *Etnolingwistyka*, t. 21, s. 47–67.
- Evans Vyvyan, Green Melanie 2006. *Cognitive Linguistics: An Introduction*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Geeraerts Dirk 2006. *Cognitive Linguistics: Basic Readings*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Grigas Kazys 1976. *Lietuvių patarlės: lyginamasis tyrinėjimas*, Vilnius: Vaga.
- Grigas Kazys 1987. *Patarlių paralelės: lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų, vokiečių, anglų, lotynų, prancūzų, ispanų atitikmenimis*, Vilnius: Vaga.
- Krzyżanowski Julian (red.) 1969–1978. *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 1–4, Warszawa: PWN.
- Mikołajczuk Agnieszka 1999. *Gniew we współczesnym języku polskim: analiza semantyczna*, Warszawa: Energeia.
- Mikołajczuk Agnieszka 2011. „Ile radości jest w radości? O modelach uczuć „w rodzaju radości“ związanych z rzeczownikiem radość”, *Poradnik Językowy*, Nr 4, s. 57–71.
- Mikołajczuk Agnieszka 2012. „Konceptualizacja wstydu w polszczyźnie (na tle porównawczym)”, in: *Odkrywanie znaczeń w języku*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 124–145.

Kognityvinis GĖDOS vaizdas lietuvių ir lenkų kalbų paremijose

MONIKA BOGDZEVIČ

S a n t r a u k a

Raktažodžiai: kognityvinė definicija, gėdos konceptas, etnolingvistika, paremija.

Straipsnyje pateikiama pykčio, baimės ir gėdos jausmų konceptualizacijos lietuvių kalboje tyrimų ištrauka. Siekiama parodyti gėdos suvokimo ir vertinimo būdus, glūdinčius dviejų skirtingų, bet itin viena kitai artimų, lietuvių ir lenkų kalbinių-kultūrinių bendruomenių sąmonėje.

Iškeltam tikslui pasiekti taikomas lenkų kognityvinės etnolingvistikos pradininko Jerzy'io Bartmińskiego pasiūlytas objekto kognityvinio vaizdo rekonstrukcijos – S-A-T metodas, empirine medžiaga pasirenkant leksikografinius duomenis bei leksiniu ir semantiniu pagrindu parinktas paremijas. Žodyniniu medžiagos tyrimu atkuriamas *gėdos* sąvokos semantinis branduolys ir kitos susijusios sąvokos, tuo tarpu paremių semantinės analizės rezultatai atspindi pastarosios tekstinį potencialą, atskleidžiant gėdos jausmo liaudiškosios konceptualizacijos ypatumus.

Straipsnyje pirmiausia aptariamos žodyninės *gėdos* ir kitų glaudžiai su ja susijusių jausmų definicijos, atkuriamas leksinis-semantinis tiriamos sąvokos laukas, o paskui nagrinėjamos paremijos. Analizės išvadose pateikiama *gėdos* sintetinė definicija, atkreipiant dėmesį į lietuvių ir lenkų paremijose slypinčius jos suvokimo panašumus ir skirtumus.

The Cognitive Representation of SHAME in Lithuanian and Polish Proverbs

MONIKA BOGDZEVIČ

S u m m a r y

Keywords: cognitive definition, concept of shame, ethnolinguistics, proverbs.

The article provides a glimpse at wider research on the conceptualization of shame, fear and anger in Lithuanian language. The author attempts to present the semantic and axiological substance of Lithuanian *gėda* and Polish *wstyd* (Eng. *shame, embarrassment*) encoded in the consciousness of two different – namely, Lithuanian and Polish – linguistic-cultural communities.

The cognitive representation of the concepts mentioned above has been construed by applying S-A-T methodology, proposed by Jerzy Bartmiński. The data have been drawn from dictionaries and proverbs collected from the compendiums of Lithuanian and Polish proverbs by searching for the conceptual and lexical keys of *gėda* and *wstyd*. Examination of the lexical data sketches the semantic core of *gėda* and *wstyd*, while the semantic analysis of proverbs reflects its textual potential, giving an insight into its ethno-conceptualization.

Thus, the construct of the mental image of *shame* illustrated in the Lithuanian and Polish proverbs under study draws on the dictionary definitions of the lexemes, and on semantic analysis of proverbs containing those lexemes. The study concludes with a synthetic definition of the Lithuanian *gėda* and Polish *wstyd* with an emphasis on its similarities and differences, entrenched in proverbs and language systems as well.